

STANISŁAW BEREZOWSKI

INTEGROVANÝ GEOGRAFICKÝ DUALISMUS

S. Berezowski: *Integrated Geographical Dualism*. — Sborník ČSGS, 90, č. 4, s. 297—303 (1985). — The integration of geography originally succeeded the theory of determinism and development, especially of physical geography. With the development of antropogeography and later of the economic geography the theory of disintegration came into being, the prevailing idea being the passive possibilism (adaptation to conditions) and later the active possibilism (change of environment). At the present time the tendency of integration on the basis of neodeterminism is gaining ground. The neodeterminism takes place as a result of the barriers and development thresholds in the geographical environment.

V odborných kruzích ožívá stále znovu diskuse o problému integrity geografické vědy. Spornou otázkou je, zda existuje jen jedna geografie, jako věda zřetelně odlišitelná od ostatních částí vědy, anebo zda je geografických věd více a tvoří soubor buď samostatných, nebo vzájemně souvisejících disciplín. V létě 1984 na sjezdu ČSGS v Čelákovcích přednesl referát na toto téma A. Hynek. Jeho referát se stal podkladem a inspirací této úvahy.

Nejdříve dvě zásadní poznámky. Problém integrity geografie nelze chápat staticky, protože je mu vlastní typická komplexní dynamika související s všeobecným společenským vývojem celého světa i jednotlivých zemí a regionů. Za druhé tento problém nevyplyvá pouze z individuálních, a tedy subjektivních názorů jednotlivých autorů. Je to problém reálně existující a dynamicky se měnící reality v jednotlivých etapách transformace a vývoje. Podstatou těchto transformací je historicky určená reálná podoba vzájemných vztahů mezi přírodou v různých formách geografického prostředí a člověkem žijícím v konkrétním společenském prostředí.

Na úsvitu dějin moderní geografie, tzn. ve druhé polovině 18. století, bylo lidstvo — přesněji řečeno vrstva evropské inteligence — silně poznamenáno nadšením z velkých zeměpisných objevů. Vědci se tenkrát velice zajímali o podmínky geografického prostředí, které byly pro život a práci lidské společnosti mnohdy velmi obtížné. Proto se rozvoj geografie týkal především řešení těchto problémů a jeho těžiště bylo zákonitě ve fyzické geografii, když si odmyslíme formální regionální popisy zemí a kontinentů. Tehdejší geografie se zabývala množstvím překážek, které stavělo lidské společnosti do cesty geografického prostředí.

Tak se zrodila idea geografického determinismu. Později byla její platnost rozšířena na celý svět, včetně relativně vyspělejších a hustěji

zaldněných oblastí. Lidstvo nebylo tehdy skutečně dostatečně vybaveno ani připraveno k překonání přírodních bariér. Ani společenské poměry nebyly rozvinuty adekvátně k obrovským „silám přírody“, jež se zdály nepřekonatelné.

Geografie byla v té době metodologicky jednotnou vědou s převládající fyzickogeografickou problematikou. A nejen to. Byla navíc silně spojena s biologickými vědami, což byl mj. důsledek tehdy ještě nepřilíš výrazného dělení vědy na samostatné disciplíny s vlastními soubory metod. Ke všemu tenkrát i ve společenských vědách — především v různých sociologických směrech — převládal názor o určujícím vlivu přírody i na společenské jevy a procesy. Myšlenka geografického determinismu se zde také rozšířila, hlavně v etnografii a antropologii.

Hlavním znakem determinismu, jako všeobecné koncepce teoretického myšlení, je absolutizace vlivu geografického prostředí na soustavu životních procesů lidské společnosti, tj. chápání prostředí jako hlavního faktoru společenského rozvoje. Za průkopníka determinismu je často považován Ch. L. Montesquieu (1689—1755). Někdy je k němu řazen i německý geograf K. Ritter (1779—1859), který se díval na Zemi jako na oblast působení člověka a hledal vysvětlení lidských dějin na základě přírodních jevů a procesů. Jeho současník a krajan, cestovatel a geograf A. von Humboldt (1769—1859), pokládáný za zakladatele moderní německé geografie, zastával také zřetelně deterministické názory. Z 19. století je nutno uvést také jméno žáka výše uvedených geografů ve Francii, tehdy pokrokového geografa E. Recluse (1830—1905) a sociologa F. Le Playe (1806—1883), zakladatele sociologické školy příklánějící se ke geografickému determinismu.

Obecně řečeno, geografie v 19. století formovala svou filozofickou a metodologickou identitu a byla integrovanou vědou s převládající přírodovědnou problematikou a opírající se o ideu determinismu. V té době se však také rychle vyvíjela technika a civilizačními proměnami procházela Evropa i četné mimoevropské země, což nezůstalo bez následků v oblasti zásadních idejí mnoha vědeckých disciplín, geografii nevyjímaje. Tento vliv působil na charakteristickou evoluci názorů. Geografové dospívali k poznání, že stále větší část lidské populace může díky vyšší technické úrovni překonávat bariéry geografického prostředí.

Proto již koncem 19. století význam determinismu viditelně poklesl. Nejdříve byla zavržena teze o absolutním a rozhodujícím vlivu prostředí jako celku. Názory obhajující determinismus jednotlivých složek prostředí však přežívaly dále. Byly to např. názory o rozhodující úloze podnebí (E. Huntington 1876—1947), povrchových i podzemních vod, reliéfu, geologického podloží anebo i prostoru jako takového. Je příznačné, že tyto „díličí determinismy“ měly často praktický politický aspekt, neboť umožňovaly hájení vztahů metropole ke kolonizovaným územím i dalších reakčních imperialistických teorií (zejména o nutnosti udržování zámořských zemí v zaostalosti a bídě).

Pokles významu ideje determinismu byl doprovázen růstem počtu autorů zjišťujících, že možnosti lidské společnosti překonávat bariéry geografického prostředí se zvětšují. Podrobnější analýzy zkoumaly regionální diferenciaci. Objevily se hlasy, že prostředí nemusí být vždy bariérou brzdící společenský rozvoj, ale naopak samo ho může usnadnit

a dokonce i urychlit. Úloha prostředí není absolutní a klesá v souladu s vývojem výrobních sil, technické infrastruktury a racionalizací organizace výroby se správně vymezenými všeobecnými předpoklady a žádoucími cíli.

Je příznačné, že tyto přeměny základní orientace proběhly rychleji a zřejměji ve francouzské geografii člověka (*la géographie humaine*) než v německé antropogeografii. Francouz P. Vidal de la Blache (1845—1918) byl jedním z prvních, kteří se postavili proti německé škole F. Ratzela (1844—1904). Jistě není nezajímavé, že rozvoj geografie člověka — včetně angloamerické *human geography* — je začátkem procesu dezintegrace geografické vědy.

P. Vidal de la Blache dal geografii svou koncepcí posibilismu, tj. přizpůsobování se lidské společnosti prostředí, čímž geografie získala novou společenskou základnu zásadního významu. Jeho názory převzala Le Playova sociologická škola. Její zakladatel, Le Play, vymezil na základě podrobných pozorování novou soustavu sociologických metod. Jeho zásluhou se sociologové začali víc zajímat o úlohu geografických faktorů v životě společnosti (Nowakowski 1934).

V roce 1922 na sjezdu amerických geografů označil profesor chicagské univerzity H. Barrows antropogeografii jako „lidskou ekologii“. Podle něho jejím cílem není hledat typické vlastnosti prostředí, nýbrž zkoumat reakce lidí na tyto vlastnosti. Tento názor se stal charakteristický pro všechny metodologické postupy založené na posibilismu. V období mezi oběma světovými válkami byl tento názor příznakem pokroku a rozvoje geografie člověka, tj. jejího vyčleňování z dosavadní metodologicky jednotné geografie. Dezintegrace geografie pokračovala.

Je však třeba si uvědomit, že posibilismus se měnil už před 2. světovou válkou stejně jako ostatní myšlenky na něj navazující. Dnes můžeme v jeho rámci rozlišit posibilismus „pasivní“, podle něhož se lidské možnosti přizpůsobují podmínkám prostředí, a posibilismus „aktivní“, hlásající účelovou přeměnu prostředí podle potřeb organizované lidské společnosti. Názory v okruhu „aktivního“ posibilismu se časem radikalizovaly do podoby „indeterminismu“, myšlenkového proudu uznávajícího prakticky neomezené možnosti v působení člověka na prostředí. Umírněnější představitelé tohoto proudu uznávali alespoň některé zákony a zákonitosti přírodního prostředí, které musí lidská společnost respektovat. Technický pokrok však nakonec tak rozšířil možnosti působení člověka na prostředí, že extrémně radikální indeterministé ve své nejvyhraněnější voluntaristické podobě popírali úplně existenci nepřekonatelných přírodních bariér. Takto chápaný indeterminismus navazoval ve filosofii na idealismus, který popírá všechny vývojové zákonitosti. Tyto extrémní názory se však nikdy příliš nerozšířily a dnes patří už nesporně minulosti, stejně jako s nimi spojená dezintegrace geografie. Jejich vývoj šel jinou cestou než vývoj problému integrace a dezintegrace geografie.

Už v předválečném období se začala uplatňovat tendence k vyčlenění ekonomické geografie. Tato disciplína se nejdříve osamostatnila v rámci geografie člověka jako odvětví s vytvářejícím se vlastním souborem výzkumných metod. Později — už po 2. světové válce — se ekonomická geografie zcela osamostatnila jako vědecká disciplína s vlastní teorií tvoří-

cí ucelenou soustavu zákonů a zákonitostí hlavně díky svému uplatnění při zkoumání prostorové organizace území. Tento výzkumný směr sehrál — a v řadě zemí dodneška sehrává — rozhodující roli v dezintegraci geografie projevující se přinejmenším v dualismu mezi fyzickou a ekonomickou geografii. Hlavní inspirace k osamostatnění ekonomické geografie přicházela zejména v 50. letech ze SSSR, kde bývalá antropogeografie byla zcela nahrazena novou ekonomickou geografii. Její obsah byl rozšířen o geografii obyvatelstva a sídel — všechno však pojato striktně ekonomicky a v těsnější návaznosti na ekonomický než na geografický výzkum. To pochopitelně vedlo k tomu, že převládá aktivní posibilismus. Je však třeba podotknout, že to mělo i pozitivní důsledky. Tehdejší diskuse umožnily vyjasnění řady pojmů včetně samotného předmětu ekonomické geografie. Tvůrčím způsobem byla obohacena její metodologie, a to nehovoříme o období rozšíření kvantitativních metod na bázi využití počítačů, které přišlo až později.

Polská geografie je typickým příkladem hledání správné pozice ekonomické geografie. Významným mezníkem byla konference v Osieczné uspořádaná prof. Leszczyckým koncem roku 1955, věnovaná právě této otázce. Bylo to v období nejostřejší dezintegrace polské geografie. Tehdy byla rozdělena dokonce i samotná ekonomická geografie na dílčí odvětví podle rozdělení platného v národním hospodářství: průmysl, zemědělství, doprava, obyvatelstvo, sídla (později také rekreace) a ekonomické hodnocení podmínek geografického prostředí. Léta následující po této konferenci přinesla zpevnění ekonomické geografie jak z předmětového, tak i metodologického hlediska. Podobné tendence se vyskytovaly i v ostatních zemích této části Evropy. Evoluce geografických věd tehdejší doby musí být nesporně hodnocena kladně, protože vyrovnala disproporce mezi fyzickou a ekonomickou geografii.

A nejen to. Vykrytalizovala také ekonomickogeografická teorie. Stala se komplexem zákonitostí zejména z oblasti regionalizace a zkoumání prostorových struktur, lokalizace výroby, funkce sídelních systémů a dynamiky rozmístění obyvatelstva. Tato teorie začala rozšiřovat své uplatnění v regionálních výzkumech, kde často měla rozhodující význam. V SSSR N. N. Baranskij (1946) utvořil teorii ekonomického regionu jako výrobního komplexu. Na západě zase četní geografové spolupracovali s americkou Regional Science Association inspirovanou prof. W. Isardem. Této šíře teoretických problémů však dodnes nedosáhla fyzická geografie.

Pokud jde o hlavní myšlenkové proudy týkající se vlivu geografického prostředí na život člověka, stáli geografové v tomto období na pozicích přiměřeně aktivního posibilismu a většinou nesklouzávali do extrému indeterminismu. Někteřým autorům bylo sice později vytýkáno podceňování geografického prostředí, což byl důsledek tehdejší dezintegrace sovětské geografie. Projevilo se to zejména v pracích soustředěných kolem AV SSSR. Nelze však nezpomenout definice geografického prostředí leningradského profesora fyzické geografie S. Kalesnika, který geografické prostředí určil jako přírodní prostředí pozměněné ekonomickou činností člověka (Kalesnik 1970). To byl zřetelný krok směrem k integraci. Převládající zásadou však zůstala dezintegrace. Hovoří se o tom také v uvedeném referátu v Čelákovcích. Jeho autoři upozorňují na nepříznivou skutečnost, že jednotliví představitelé dílčích geografických

disciplín udržovali tenkrát často těsnější kontakty s představiteli negeografických věd než mezi sebou v rámci geografie. Integrace geografie měla smysl pouze v organizačních formách (Hynek a kol. 1984). Tento stav věcí byl zobrazením největší hloubky dezintegrace, která musela být zákonitě odstraněna. Částečně se to již podařilo.

Musíme však kriticky uznat, že je v tom ještě mnoho jednostrannosti. Ekonomická geografie se stala v mnoha zemích v podstatě ekonomickou disciplínou, zabývající se společenskou problematikou jen okrajově a v nevelkém rozsahu. Je to citelně znát zejména při zkoumání obyvatelstva a sídel zahrnujícím různá kvantitativní a zvláště kvalitativní hodnocení v souladu s potřebami a zájmy jednotlivých společenských skupin. Naše kontakty se sociology nepřinesly očekávané výsledky.

V 70. letech se konečně začínají zřetelněji uplatňovat nové jevy a procesy, které postupně mění předmětovou a metodologickou orientaci geografie. Technický pokrok, umožňující lidem až dosud osvobození od vlivu geografického prostředí, se stále častěji zastavuje před těžšími překážkami vyskytujícími se v rostoucím počtu oblastí.

Překonávání těchto bariér vyžaduje stále větších nákladů jak finančních prostředků, tak i fyzické a duševní práce, často posílené nejenom elektronickoinformační aparaturou, ale i vzrůstajícími intelektuálními schopnostmi. Překračování těchto prahů je často spojeno s poškozením a někdy až zničením některých komponentů geografického prostředí, např. znečištění atmosféry, povrchových a podzemních vod, degradace rostlin (otravy), patologie zvířecích i lidských organismů. Tomu je nutno čelit. Někdy se říká: co technika zničila, musí zase napravit.

V řadě ekonomicky vyspělých, hustě zalidněných zemí stoupá počet oblastí, kde procesy devastace prostředí dosáhly hrozných úrovní. Vyžaduje to vytváření zvláštní ekoinfrastruktury, schopné tyto destrukční procesy brzdit anebo i úplně zastavit. Do této ekoinfrastruktury patří čističky odpadních vod všeho druhu, komínové filtry zachytávající prach a škodlivé plyny, zařízení na snížení intenzity hluku a oslabení vibrací. Tato zařízení se stávají nutností tam, kde rychlý rozvoj hospodářství není v souladu s vývojem tohoto typu infrastruktury, jsme svědky toho, že nevhodná lokalizace a iracionální prostorová ekonomika násobí účinky škodlivých procesů v geografickém prostředí. Nakonec i v podstatě užitečná chemizace zemědělství (hnojiva, prostředky ničení škůdců), když je používána v nadměrném rozsahu, vede k rozsáhlým škodám v prostředí. Nadměrná koncentrace obyvatelstva vytváří podmínky pro akumulaci patologických jevů: zhoršování životních podmínek, zdravotního stavu, pracovního i rekreačního prostředí pro stále četnější společenské skupiny. Žijeme v předvečer velkých negativních změn v nadregionální úrovni. Neumíme vysvětlit dlouhotrvající sucho v africkém Sahelu ani nepříznivé klimatické změny v Evropě. Stále častěji se objevují srážky obsahující kyselinu sírovou. Opakují se případy jaderného zamoření atmosféry a hydrosféry.

To všechno vyžaduje zvýšenou pozornost a úsilí vědců a techniků. Přírodní jevy a procesy související s rostoucím ekologickým ohrožením musí být pečlivě zkoumány na interdisciplinární bázi řadou vědeckých disciplín. Zvláště důležitá je v této situaci spolupráce geografů z různých geografických disciplín, a to vyžaduje opětovné sjednocení geografie.

Jen nová integrace pomůže řešit složité problémy současného světa. Jeden mozek, byť geniální, dnes už nestačí. Nutností se stává spolupráce nejrůznějších informačních zařízení a četných, pečlivě volených vědeckých týmů — a to i v geografii. Základním cílem je přece budoucnost lidského rodu.

Dnes je potřeba, stejně jako kdysi, geografa — vševěda, který by se zabýval jak fyzickou geografii, tak ve stále větší míře i geografii člověka. A snad je ho potřeba ještě víc než kdysi, kdy determinismus vyplýval ze slabosti lidstva v obklopujícím je přírodním prostředí. V současnosti se nacházíme před novou etapou neodeterminismu. Význam přírody stoupá, její hlas je stále platnější. Nedostatek pochopení pro její neporušitelná pravidla se obrací proti samotné lidské společnosti, která si sama zhoršuje podmínky života tím, že ničí prostředí.

Proto by geografie měla být vědou silně integrovanou, přes svůj svěrázný dualismus a převládající úlohu socioekonomické geografie. Vysokoškolská výuka by měla v nižších ročnících zahrnovat geografii jako celek. Teprve později by se mělo přecházet na užší specializaci. Ale je nutno si uvědomit, že syntéza a integrační přístup je u ekonomických i fyzických geografů odlišný. Úzký „ekonomický“ přístup musí být odstraněn a měla by být obnovena dobrá tradice všestranněji chápané geografie člověka. Syntetizující regionální socioekonomická geografie člověka bude odlišná od syntéz regionální fyzické geografie. Tím, že rozšíříme lidský přístup, nehodláme odstoupit od významných metodologických přínosů dialektického a historického materialismu, jež jsou již dlouho zavedeny v ekonomické geografii a nejsou v rozporu s humanitním hlediskem. V humanitním přístupu nelze hospodářství chápat pouze jako dílo člověka, tj. subjektu, součásti výrobních sil. Je to přece také dílo sloužící ku prospěchu celé společnosti, tj. objektu veškeré ekonomické a společenské aktivity. Tuto otázku je třeba ještě podrobně analyzovat. Bude tím obohacena všeobecná, vysoce pragmatická geografická syntéza světa. Syntéza postavená na jedné straně na metodologii společenských věd a na druhé straně věd přírodních. Vždyť pro geografii je typický silně integrovaný dualismus člověka a přírody.

(Přeložil T. Siwek)

Etapy integrace moderní geografie

datování etap	převládající idea	formy geografických věd
18.—19. století	determinismus	integrace
první polovina 20. stol.	pasívní posibilismus	desintegrační tendence
druhá polovina 20. stol.	aktivní posibilismus a projevy indeterminismu	maximum desintegrace
konec 20. stol. a začátek 21. stol.	neodeterminismus	reintegrace v rámci geografického dualismu

INTEGRATED GEOGRAPHICAL DUALISM

Discussions about the integration and disintegration of geography are not mere analyses of opinions of individual authors. In fact, they reflect the reality prevailing in the sphere of historically variable relationships between the geographical environment and regional communities of people.

In the 19th cent. man had only few means to help him to overcome difficulties related to environmental conditions. Consequently, the theory of determinism was commonly accepted, and the geographical science was integrated into physical geography. The 20th cent. brought about the technical progress enabling man to adapt himself more easily to outer conditions. Then the theory of antropogeographical passive possibilism prevailed according to which man adapts himself only to the environment without it undergoing any changes.

In the second half of the 20th cent. the scientific-technological development showed that man had chances enough to alter his environment. The theory of active possibilism and sometimes of voluntaristic indeterministic tendencies appears at that time. The disintegration of geography and all geographic sciences is going on.

At the end of the 20th cent. many examples of completely deteriorated geographical environment may be found in many economically highly developed countries, sometimes brought about by natural catastrophes. Nature began to build insurmountable barriers of growth. This resulted in the theory of neodeterminism which most probably will be dominating in the 21st cent. Then the only possible form of cooperation among geographical sciences will be their integration into a modern socio-economic geography of man on the basis of dualism of closely related problems of Man and Nature.

*(Adresa autora: ul. Karłowicza 1/7, Warszawa 12, Polsko.)
Došlo do redakce 26. září 1984.*